

Cornelis Nozeman : Waterspreeuw nieuw voor Nederland, 1759

Inleiding

In de 18e eeuw stond de kennis van inheemse vogels in Nederland nog in de kinderschoenen. Er waren toentertijd nauwelijks mensen die met een kennersoog naar vogels in het wild keken, en daarover iets op schrift stelden. Verrekijkers waren er nog niet, dus jaagde men met het geweer. Er was één Nederlandstalig vogelboek met matige kleurenafbeldingen, maar dat dateerde van 1660 en behandelde slechts ca. 140 Europese soorten (Jonston 1660). Uit het midden van de 18e eeuw stammen de eerste goede Engelstalige handboeken, echter merendeels gevuld met exotische soorten uit verre windstreken (Albin 1734-1740, Edwards 1743-1764). De weinige Nederlandse vogelaars en ornithologen uit die tijd, nog geen tien, moesten het dus zelf leren, liefst met vogels in de hand. Voordien had men nauwelijks veldkennis van wilde vogels, en volstond men ermee de bestaande literatuur voortdurend over te schrijven zonder de informatie daarin te toetsen in de natuur. Men bestudeerde die merendeels in naturalia-verzamelingen, zonder zelf ooit in de natuur te komen. Bijgevolg kan men in de 18^e eeuwse natuurhistorische literatuur nog een verbluffende onkennis van de meest gangbare vogelsoorten aantreffen. Van vogeltrek was men niet op de hoogte (Edwards 1743: xii-xiii). Zo dacht men dat zwaluwen onder de grond in winterslaap gingen, en wist men niet waar Ooievaars overwinterden (Klein 1757 a en b).

Dit veranderde met het aantreden van een generatie natuurliefhebbers, geboren in de jaren 1720-1740. Onder hen ontstond voor het eerst een interesse in de Nederlandse fauna en werd langzaam gebroken met de dominante voorkeur voor exotische naturalia, aangevoerd uit de koloniale wingewesten.

Portret van Cornelis Nozeman door Dionijs van Nijmegen in de pastorie van de Remonstrantse kerk te Rotterdam.

Deze generatie staat aan het prille begin van de Nederlandse veldornithologie. De allereerste van wie bekend is dat hij in de natuur erop uittrok om naar vogels te kijken was de in Amsterdam geboren Cornelis Nozeman (1720-1786).

Hij begon in de jaren 1740 met het waarnemen van vogels in de omstreken van Alkmaar, waar hij vanaf 1744 zijn eerste aanstelling als dominee had bij de Remonstrantse gemeente aldaar. In maart 1749 werd hij beroepen om voorganger te worden van de Remonstranten in Haarlem. Daarmee werd Kennemerland zijn werkgebied. Slechts elf jaar verbleef Nozeman in Haarlem, tot zijn benoeming in Rotterdam, maart 1760. In 1752 was hij mede-oprichter van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem. Rond circa 1754 begon hij met het aanleggen van een eigen vogelcollectie (vermoedelijk deels afgebeeld in Nederlandse vogelen deel I en II, 1770 en 1789). Na enige theologische tijdschriften publiceerde hij in de tweede helft van de jaren 1750 zijn eerste natuurhistorische teksten, veelal bewerkte vertalingen van vooraanstaande buitenlandse auteurs (Moehring, Klein, Linnaeus). Kort voor zijn vertrek naar Rotterdam documenteerde hij een eerste veldwaarneming, de vangst van een nieuwe vogelsoort voor Nederland.

Waterspreeuw te Bloemendaal

Eind november 1759 werd een Waterspreeuw gevangen in de sloten van een linnenblekerij te Bloemendaal (zie Waarneming.nl). Het wassen van lakens gebeurde toen nog collectief in de open lucht in natuurlijke kleine meertjes en waterstromen. Zo'n blekerij was in Bloemendaal vermoedelijk gelegen bij of op het huidige landgoed Bleek en Berg. Nozeman greep de gebeurtenis aan om een gedetailleerde beschrijving van de nog nauwelijks bekende vogelsoort op papier te zetten (Nozeman 1760 a). Daartoe raadpleegde hij diverse eerdere auteurs wat zij over Waterspreeuwen te melden hadden. Hij trof bij hen echter beschrijvingen aan die niet helemaal klopten met zijn vogel. Maar van regionale vormen had men medio 18^e eeuw nog geen enkel beeld. Zo citeerde hij het werk van de Zwitser Conrad Gessner (1527-1561), die in zijn *Historia animalium liber III (de avium natura, 1555)* begrijpelijkerwijs een Midden-Europese Roodbuikwaterspreeuw *Cinclus cinclus aquaticus* beschreef. Gessner deelde de soort in bij de lijsters, en noemde hem *Merula Aquatica*, Watermerel (Gessner 1555: 584; idem Jonston 1660 tab. 53).

Nozeman vond een tweede beschrijving van Waterspreeuw in John Ray's *Synopsis methodica Avium et Piscium* (1694, gepubl. 1713), maar die handelde over de Engelse ondersoort van Waterspreeuw *Cinclus cinclus gularis*. Deze roodbuikige vorm van de Britse eilanden is standvogel. Uiteindelijk vond Nozeman in *Fauna suecica* van Linnaeus (1746) zijn vogel: de nominaatvorm van de Waterspreeuw uit Zweden, de Noord-

Europese Zwartbuikwaterspreeuw *Cinclus cinclus cinclus* (Linnaeus 1758).

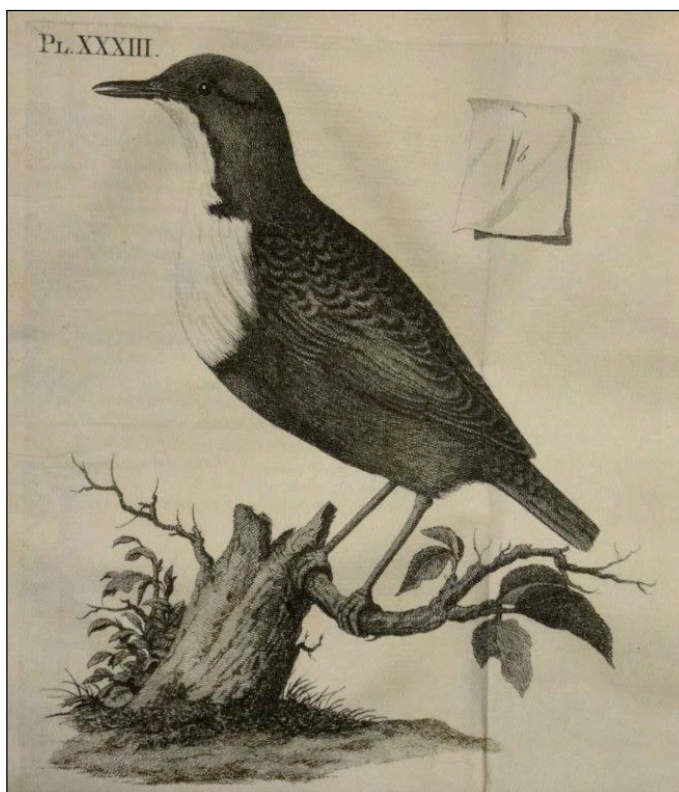
Terwijl Linnaeus in 1746 de Waterspreeuw nog in de familie der kwikstaarten had ondergebracht (vanwege het wippen met de staart) deelde hij in zijn *Systema naturae* van 1758 de soort in bij de spreeuwen (t.a.p. p. 167-168: '*Sturnus cinclus*'). Daarom noemde Nozeman zijn vogel 'Water-Spreeuw'. Dit gaat dus terug op een taxonomische fout van Linnaeus, want er is totaal geen verwantschap tussen de genera *Sturnus* en *Cinclus*.

Om op de bodem van waterstromen naar voedsel te zoeken heeft deze een vlies over de neusgaten, die bij te water gaan daarmee worden afgesloten (Linnaeus 1758, idem BWP V: 523). "Dit onderscheid onzen Vogel genoeg van de Kwikstaarten", stelde Nozeman in navolging van Linnaeus (1758: 168). Nozeman's beschrijving handelt over de nog levende vogel. Daarvan testte hij de waterafstotende veren door hem in een kom te stoppen. Het water liep er in dikke druppels af "als van de vederen der Eenden" en er bleef geen natheid achter.

Nozeman beschrijft de soort als wintergast: "De Natuur drijft deeze Water-Spreeuwen by den winter naar de oorden, in welken waterloopen en vlietende beeken zyn, die zelden of nooit bevroezen. Men vind ze hierom in dit Land by den winter meest aan de frisse slooten van ons duinval en aan de wateringten onzer Bleeken."

Grote delen van deze beschrijving nam Nozeman op in deel I van Nederlandsche vogelen (Nozeman & Sepp 1770 p. 25-26 en pl. 14). Deze soortbeschrijving is dus de eerste van de totaal 77 vogelmonografieën die Nozeman schreef voor zijn magnum opus (Ned. vogelen dl. I en dl. II t/m p. 173).

Waterspreeuw eind november 1759 gevangen te Bloemendaal. Tekening in Uitgezogte Verhandelingen dl. V, 1760 na p. 70.

Huidige status van Waterspreeuw in Zuid-Kennemerland

De boven aangehaalde status-aanduiding van Nozeman suggereert dat hij anno 1760 al weet heeft van een meer regulier wintervoorkomen van Waterspreeuwen hier te lande. Toch blijft het geval van eind november 1759 de enige gedocumenteerde waarneming en vondst van de 18^e eeuw in Nederland. Nozeman zegt helaas niet of en in welke verzameling het opgezette exemplaar bewaard is. Er bevond zich rond die tijd een Waterspreeuw in de naturalia-collectie van Jan Noortberg (1732-1792), burgemeester van Gouda (Anonymus 1765: 22). Later bevatte de collectie van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen te Haarlem een Waterspreeuw (van Marum 1803: xxviii), wellicht de vogel van 1759 geschonken door Nozeman? De grote en belangrijke vogelcollectie van de HMW is na de dood van conservator Marinus van Marum (1750-1837) verwaarloosd en in 1866 opgedoekt.

Ook in de negentiende eeuw is de Waterspreeuw in Nederland nog een grote zeldzaamheid. Een tweede exemplaar van Zwartbuikwaterspreeuw werd in maart 1833 verzameld te Hillegom (Temminck 1835: 105, datering vlg. label RMNH; coll. NCB Naturalis, zie foto). In 1841 werd langs de Dieze bij Engelen (Noord-Brabant) de allereerste Roodbuikwaterspreeuw *Cinclus cinclus aquaticus* voor Nederland bemachtigd. Deze kwam eerst in de vogelverzameling van de boekhandelaar Christoffel C. Lutkie te 's-Hertogenbosch (1814-1881), en via een veiling uiteindelijk in het Artismuseum *Fauna Neerlandica* (thans in NCB Naturalis). Een derde geval van Zwartbuikwaterspreeuw voor Zuid-Kennemerland is een vogel verzameld op 26 oktober 1887 op het landgoed Bosch en Hoven te Heemstede (thans een tuinencomplex in Noord-Heemstede). Deze kwam in de vogelcollectie van Jan Pieter van Wickevoort Crommelin te Haarlem (1830-1891) en bevindt zich sinds 1892 ook in Leiden (Albarda 1889, Jentink 1894).

Waterspreeuw verzameld te Hillegom, maart 1833 (collectie NCB Naturalis). Tweede geval voor Zuid-Kennemerland. Foto Justin Jansen, copyright NCB Naturalis, Leiden.

Daarna duurt het in de regio ruim 70 jaar eer twee doortrekkende Waterspreeuwen waargenomen worden (in april en in november 1958). Vanaf dan is de soort in de regio Zuid-Kennemerland een incidentele doortrekker in voor- en najaar. Van half november 1966 tot begin februari 1967 vond de eerste gedocumenteerde overwintering plaats in de Amsterdamse Waterleidingduinen (zie tabel 1).

Kennelijk waren tot dan toe zelfs in de duinstreek de winters nog te vaak niet gegarandeerd vorstvrij om regulier overwinteren mogelijk te maken. Al zal ook een gebrek aan waarnemers een rol spelen bij het geringe aantal vaststellingen vóór 1958.

In de literatuur vanaf 1988 wordt gesteld dat de soort jaarlijks wintergast in Nederland is (Roselaar in BWP V, 1988; Geelhoed *et al.* 1998, Bijlsma *et al.* 2001). Dat blijkt echter niet uit langjarige gegevens, zeker niet in de regio Zuid-Kennemerland. Nog steeds kan de status van Waterspreeuw in Nederland het best omschreven worden als schaars doortrekker in het voorjaar, regelmatig doortrekker in klein aantal in het najaar, zeer schaarse wintergast en onregelmatig overwinteraar (vgl. tabel 1).

Tabel 1. Overwintering en winterwaarnemingen van Waterspreeuw in Zuid-Kennemerland (1966-2012).

- begin / 14 nov. 1966 - 5 februari 1967 AWD *Limosa* 42: 67, *Vogeljaar* 15 (3): 386
- 13 nov. - 27 dec. 1976 AWD; 31 jan. - 6 maart 1977 AWD. *Wrm.nl*, *Gierzw.* 14 (4): 26, *Vogeljaar* 26 (3): 146
- 29 november 1981 - 16 maart 1982 AWD *Wrm.nl*
- 20 november 1982 - 6 maart 1983 AWD *Limosa* 57: 24, *Limosa* 59: 21, *Wrm.nl*
- 13 oktober 1983 - 8 maart 1984 AWD *DB* 6: 35 en 76; *Limosa* 59: 123, *Wrm.nl*
- 22 december 1984 AWD *Limosa* 60: 26, *DB* 7: 34
- 15 - 31 dec. 1985 *Elswout, Overveen* *Limosa* 60: 26., *DB* 8: 39, *database VWG ZK*
- 17 december 1988 - 5 maart 1989 AWD *Wrm.nl*, *DB* 11: 49 en 103
- 8 december 1990 - 6 maart 1991 AWD *DB* 13: 34 en 119, *database VWG ZK*, *Wrm.nl*
- 23 oktober 1991 - 7 febr. 1992 AWD *Wrm.nl*, *database VWG ZK*
- 8 januari 1993 AWD *database VWG ZK*
- 18 - 26 januari 1994 AWD *DB* 16: 86, *Wrm.nl*
- 6 januari 1996 AWD *Wrm.nl*, *DB* 18: 47
- 14 - 22 dec. 1996 AWD *database VWG ZK*, *DB* 19: 40
- 20 november 2001 - 18 maart 2002 AWD *Wrm.nl*
- 14 december 2002 AWD *Wrm.nl*
- 24 februari 2006 AWD *Wrm.nl*
- 30 okt. 2010 - 14 mrt. 2011 AWD, 2 ex. 8 nov. 2010 - 24 febr. 2011 *Wrm.nl*
- 8 december 2010 *Velsen* *database VWG ZK*
- 15 december 2010 *Middenduyn, Overveen* *database VWG ZK*
- 23 januari 2011 - 6 februari 2011 *Elswout, Overveen* *database VWG ZK*

NB Alle bronnen kunnen onvolledig zijn wat betreft begin- en einddata. Niet altijd staat vast dat de eerst en laatst gemelde vogel in najaar resp. voorjaar ook de overwinterende vogel is.

Blijkens de tabel zijn er in 1966-2012 (46 winters) in Zuid-Kennemerland slechts in veertien winters gevallen van kort of lang overwinterende vogels (eenmaal in de jaren '60 en eenmaal in de jaren '70, vijfmaal in de jaren '80, viermaal in de jaren '90, driemaal na 2000); daarnaast in zes winters kort blijvende vogels (late of vroege doortrekkers?). Dus het wintervoorkomen beperkt zich in Zuid-Kennemerland (landelijk de meest vaste overwinterlocatie van de soort) tot één op de twee winters. Echt overwinteren van december tot maart deed zich sinds 1966 slechts voor in tien winters (1 op de 5). In overig Noord-Holland is maar één geval van overwintering, nl. van 18 december 1993 t/m 2 april 1994 in het Robbenoordbos, Wieringermeer. In de rest van Nederland zijn enige andere onregelmatige overwinteringsplekken, nl. in Gelderland (10 x rond Arnhem 1953-2008 en 5x op de Veluwe), in Overijssel en Zuid-Limburg. Maar overal hetzelfde zeer onregelmatige overwinteringsverschijnsel.

Conclusie

Mogelijk zijn de incidentele winterwaarnemingen laat-doortrekkende vogels verdreven door vorst in noordelijker gebieden. Van regelmatig overwinteren is zelfs op de traditionele locaties geen sprake. De onregelmatige en niet zeer talrijke overwinteringsgevallen zijn pas een relatief recent gedocumenteerd verschijnsel, volledig afhankelijk van zachte winters met duurzaam open, liefst stromend water. Bij stilstaand water verdwijnt de soort relatief snel (Bijlsma 1993).

Dominee Cornelis Nozeman zag in 1760 dit “by den winter”-voorkomen van Waterspreeuw in Nederland “in oorden, in welken waterloopen en vlietende beeken zyn, die zelden of nooit bevrozen” dus al heel goed. “Hij houdt zig niet alleen op bij de wateren die harde gronden hebben (de betonsloot in de AWD -RV), en aan de kanten der zanderige slooten (Barnaartkanaal, Zanderijvaart -RV), maar gaat daarenboven dikwyls ook te water en begeeft zich onder het zelve, geheel op den grond ...”

Literatuurverwijzingen

- Akkerman, W.J. & F. Niesen 1966. De vogels van Zuid-Kennemerland. Het Vogeljaar 14: 24-82.
- Albarda, H. 1889. Ornithologie van Nederland. Waarnemingen in 1887. Tijdschrift der Nederlandsche Dierkundige Vereeniging 2^e serie dl. II: 146-157.
- Albin, E. 1734-1740 (3 vol.). A Natural History of Birds. W. In-nys, J. Clarke & J. Brindley, London.

- Anonymus (= Arnout Vosmaer) 1765. Beredeneerde en systematische catalogus van eene, by uitstek, fraije en weergalozze Verzameling zoo van Inlandsche als Uitheemsche viervoetige dieren, vogelen, gedeeltens van dieren, gekorvene dieren, zee-hoorens en schulpen, zee-koralen, mineralen en bergstoffen (...). Pieter van Os, 's-Gravenhage.
- Bijlsma, R.G. 1993. Foerageergedrag van een Waterspreeuw *Cinclus c. cinclus* in stilstaand water. Drentse Vogels 6: 65-67.
- Bijlsma, R.G., F. Hustings & C.J. Camphuysen 2001. Algemene en schaarse vogels van Nederland. Avifauna van Nederland 2. GMB Uitgeverij / KNNV Uitgeverij, Haarlem / Utrecht.
- Cramp, S. (ed.) 1988. Handbook of the Birds of the Western Palearctic vol. V. Oxford University Press, Oxford.
- Edwards G. 1743-1751. A Natural History of Birds. Most of which have not been figur'd or describ'd, and others very little known from obscure or too brief descriptions without figures, or from figures very ill design'd. (4 pts.). College of Physicians, London.
- Edwards G. 1758-1764. Gleanings of Natural History (3 pts.). Royal College of Physicians, London.
- Geelhoed, S., H. Groot, E. van Huijssteeden, G. van Leeuwen & P. de Nobel (red.) 1998. Vogels in het landschap van Zuid-Kennemerland. Vogelwerkgroep Zuid-Kennemerland / KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Gessner, C. 1555. Historia animalium liber III, qui est de avium natura. Christoph Frohschauer, Zürich.
- Jentink, F.A. 1894. Catalogue systématique de la collection de feu mr. J.P. van Wickevoort Crommelin. Museum d'Histoire Naturelle des Pays-Bas, tome XIV.
- Jonston, J. 1660. Beschrijving van de natuur der vogelen. Deel IV van I. Jonstons Naeukeurige beschryving van de natuur der viervoetige dieren, vissen en bloedlooze water-dieren, vogelen, kronkel-dieren, slangen en draken. Uyt'et latyn vertaelt door M. Grausius. I.I. Schipper, Amsterdam.
- Klein, J.T. 1757 a. Onderzoek waar de Zwaluwen overwinteren. (vertaling door C. Nozeman, van J.T. Klein, Historia avium prodromus, 1750 p. 195 e.v.). Uitgezogte verhandelingen uit de nieuwste werken van de societeiten der wetenschappen in Europa en van andere geleerde mannen. Tweede deel p. 185-218. F. Houttuyn, Amsterdam.
- Klein, J.T. 1757 b. Onderzoek waar de Ojevaaren overwinteren. (vertaling door C. Nozeman, uit J.T. Klein, Historia avium prodromus, 1750 p. 220 e.v.). Uitgezogte verhandelingen (...). Tweede deel p. 260-281. F. Houttuyn, Amsterdam.
- Linnaeus, C. 1746. Fauna suecica : sistens animalia Sueciae regni: quadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, dis-

- tributa per classes et ordines, genera et species. Lugduni Batavorum.
- Linnaeus, C. 1758. *Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis*. Tomus I. Editio Decima, Reformata. L. Salvius, Stockholm.
  - van Marum, M. 1803. *Naamlyst van het naturalien kabinet der Bataafsche Maatschappy der Wetenschappen te Haarlem. Natuurkundige Verhandelingen van de Bataafsche Maatschappy der Wetenschappen te Haarlem, Tweede deels eerste stuk* p. iii-xxxii.
  - Moehring, P.H.G. 1758. *Geslachten der vogelen*. Uit het Latyn vertaald en met aantekeningen vermeerderd door C. Nozeman ; naar de vertaaling uitgegeeven en met eene voorreden, aantekeningen en naamlyst der voornaamste schryveren die over de vogelen geschreeven hebben vermeerderd door A. Vosmaer. Meijer, Amsterdam.
  - Nozeman, C. 1757. *Kort begrip van het natuurlyk samenstel der vogelkunde, getrokken uit P.H.G. Moehringii Genera avium*. Uitgezogte verhandelingen (...). Tweede deel p. 585-594. F. Houttuyn, Amsterdam.
  - Nozeman, C. 1760 a. *Beschryving van de Water-Spreeuw*. Uitgezogte verhandelingen (...). Vyfde deel p. 68-76. F. Houttuyn, Amsterdam.
  - Nozeman, C. 1760 b. *Het natuurlyk samenstel der vogelen, met aanwyzinge der kenmerken van derzelver rangen, geslachten en soorten, volgens de laatste verbeteringen van den Heer Car. Linnaeus*. Uitgezogte verhandelingen(...). Vyfde deel p. 149-206. F. Houttuyn, Amsterdam.
  - Nozeman, C. en C. & J.C. Sepp 1770. *Nederlandsche vogelen; volgens hunne huishouding, aert, en eigenschappen beschreeven*. Sepp, Amsterdam.
  - Nozeman, C., M. Houttuyn & J.C. Sepp 1789. *Nederlandsche vogelen; volgens hunne huishouding, aert, en eigenschappen beschreeven*. Deel II. Sepp, Amsterdam.
  - Ray, J. 1713. *Synopsis methodica Avium et Piscium : opus Posthumum quod Vivus recensuit et perfecit ipse insignissimus Author : in quo Multas Species, in ipsius Ornithologiâ & Ichthyologia desideratas, adjecit methodumque suam Piscium Naturae magis convenientem reddidit*. G. Innys, London.
  - Temminck, C.J. 1835. *Manuel d'Ornithologie, ou tableau systématique des oiseaux qui se trouvent en Europe*. Seconde edition, troisième partie. Edmond d'Ocagne, Paris.

*Ruud Vlek, Spuistraat 302, 1012 VX Amsterdam.
ruudvlek@gmail.com*